

I GLÄDJE OCH SORG

I GLÄDJE OCH SORG

FATABUREN 1995

I GLÄDJE OCH SORG

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1995

FATABUREN 1995

ISBN 91 7108 375 8

ISSN 0348 971 X

© Nordiska museet och respektive författare

Redaktör Ebbe Schön

Bildredaktör Åsa Thorbeck

Layout Börje Reinhold

Omslag Lena Lindqvist

Teknisk redaktör Berit Nordin

Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om inte annat anges. I de fall fotografens namn inte uppges är denna okänd

Summaries translated into English by Skans Victoria Airey

Omslag: VM-guld i ishockey 1992. Tre Kronors hemkomst firas på Sergels torg.

Foto Sven-Erik Sjöberg/Pressens Bild.

Främre pärmens insida: Midsommar i Rättvik 1990. Foto Lars Tunbjörk.

Bakre pärmens insida: Vuxendop i Löttorp, Öland 1987. Foto Lars Tunbjörk.

Baksida: Spettekaka. Foto Kerstin Bernhard för Sv. Telegrambyrån ca 1960.

Tryckt hos MediaPrint Uddevalla AB, Uddevalla 1994

FIRA FEMTIO

Bengt af Klintberg

Femtioårsdagen är ett av livscykelns allra största festtillfällen i Sverige. Den firas med en storslagenhet som brukar förvåna utlänningar, eftersom den inte har fått samma betydelse i något annat land. Med tanke på dess centrala plats i vår kultur är det förvånande hur sparsam den etnologiska litteraturen om femtioårsfirandet är. En förklaring till detta kan vara att forskningen om livets högtider så länge var begränsad till att gälla det traditionella bondesamhället, och firandet av femtioårsdagen är en borgerlig uppfinning. Det var under senare delen av 1800-talet som borgarklassen utvecklade de former för firandet som till stora delar ännu lever kvar. Inte förrän en bit in i vårt eget århundrade blev det sed i bonde- och arbetarmiljö att ägna femtioårsdagen särskild uppmärksamhet. Orvar Löfgren skriver i "Den kultiverade människan" om denna livsrit i den borgerliga kulturen:

Borgerskapets nya syn på tiden och levnadsloppet gav upphov till en talens magi som inte existerade i bondekulturen. Jubileumsfirandet blev ett viktigt element i det borgerliga sällskapslivet. Medan bondesamhällets festliv hade dominerats av kollektiva årsfester och arbetsgillen kom nu fokus att förskjutas mot individualiserade livscykelriter, som ofta baserades på den mekaniska tidmätningen och det nya karriärtänkandet.

(...) Just i det kärnsvenska femtioårskalaset finner vi talens magi tydligt länkat till den nya manliga karriärsynen. På femtioårsdagen står den borgerlige mannen på krönet av sin karriär – han är i sina bästa år. Eftersom karriären är förankrad i arbetslivet så är det främst vännerna på arbetsplatsen och i affärslivet som står för hyllningen.

(Frykman & Löfgren 1979, s. 37ff)

Den enda specialstudien av svenskt födelsedagsfirande är en liten skrift av Karin Johansson, "Jag gratulerar. Namnsdags- och födelsedagsfirande under fyrahundra år". Trots att tryckåret är 1973 innehåller boken ytterst få uppgifter som är senare än från 1930-talet. Det beror på att den är en lätt omarbetad version av en artikel som författarinnan, då med efternamnet Danver, publicerade 1942. Den ger en värdefull översikt av äldre namnsdags- och födelsedagstraditioner, men om de senaste femtio årens utveckling säger den av förklarliga skäl nästan ingenting.

I Nils-Arvid Bringéus' handbok "Livets högtider" ingår några sidor om de jämna födelsedagarna (Bringéus 1987, s. 185–92). Författaren tecknar där en bild av femtioårsfirandet i vår tid som alla kan känna igen: flaggan är hissad dagen till ära, lokaltidningen har infört ett fotografi av jubilaren, delegationer av uppvakande överlämnar blommor och presenter, tal hålls. Efter mottagningen eller några dagar senare samlas särskilt inbjudna släktingar och vänner till en påkostad middag som kanske avslutas med dans.

Bringéus har också uppmärksammat en speciell sida av det moderna femtioårsfirandet. I en intressant artikel, "Uppvaktningsundanbedes. Om fest som trauma", skriver han bland annat om en typ av annonser som sedan länge är vanliga i landsortspressen. I dem ber annonsören att få slippa uppvaktningspå en jämn årsdag, ofta femtioårsdag. Dessa annonser vittnar om att många inte anser sig ha ekonomiska resurser att hålla öppet hus, eller att de med olust ser fram emot omgivningens uppmärksamhet – eller brist på uppmärksamhet, om de har anledning tro att gratulanterna blir få (Bringéus 1979).

Uppbådet av gratulanter och presenter liksom talen och visorna som beskriver jubilarens levnad gör femtioårsdagen till en mätare av en persons sociala status och till en fest som mera präglas av värdighet än av festyra. Man skulle kunna tolka annonserna i landsortspressen som en protest mot en festtradition, som ideologiskt passar bättre i ett borgerligt karriärsamhälle än i mindre individualistiska samhällsskikt, där den som vill stå i strålkastarljus betraktas med misstänksamhet.

En annan form av protest mot femtioårsfirandet i dess mera pompösa former är de karnevalsartade inslag som har blivit allt tydligare under senare årtionden. Skämtsamma upptåg av olika slag är framför allt vanliga i förbindelse med fyrtioårsfirandet; i sin avhandling "Två barn och eget hus" har Annette Rosengren gett

exempel från ett mindre samhälle i Västergötland (Rosengren 1991, 91–99). Men också den som fyller femtio kan råka ut för överraskningar. I dag hittar man framför allt på landsbygden prov på femtioårsfirande med karnevalsartade inslag. Firandet är flyttat till natten, deltagarna uppträder maskerade och festrekvisitan och gåvorna tillhör den folkliga skattkultur som Michail Bachtin har beskrivit i sin berömda bok "Rabelais och skattens historia".

Jag blev medveten om dessa traditioner genom brev som sändes in under 1992 till radioprogrammet "Folkminnen". Detta brevmaterial är den viktigaste källan för den följande framställningen. Det har kompletterats med muntliga upplysningar som jag har fått av personer i min närmaste omgivning. För att få en grov uppfattning om det svenska födelsedagsfirandet tidigare under 1900-talet har jag också gått igenom svaren på Nordiska museets frå-

I hov- och adelskretsar har det ända sedan 1600-talet förekommit födelsedagsuppvaktningar med utklädsel, hyllningsverser, sång och musik. Nils von Dardel skildrar en sådan scen i en akvarell med underskriften "En födelsedag – Stockholm den 17 mars 1845".

En födelsedag – Stockholm den 17 Mars 1845
 Dardel, O. Ahlström, Lövgren, Ad. Reuterskjöld, Aug. Lieperschiöld,
 Frökvarnen Sprengtporten och Posse.

gelista 167, "Namnsdags- och födelsedagsfirande". De tidigaste svaren skrevs ner redan på 1930-talet men huvudparten är från 1958, då frågelistan sändes ut till alla museets ordsmeddelare.

DOCKOR OCH SKYLTAR UTANFÖR JUBILARENS HUS

De första breven till "Folkminnen" om karnevalsaktiga inslag i födelsedagsfirandet handlade inte om femtioåringar utan om trettioåringar. I Visby och på den gotländska landsbygden hade ett par radiolyssnare iakttagit stora dockor utanför en bostad där någon fyllde trettio år. En Visbydam sände oss ett fotografi av en uppstoppad mansdocka i blåställ, som med ett utsträckt ben pekade på huset där den trettioårige mannen bodde. Hon hade också sett två uppstoppade dockor i kvinnokläder, den ena med bingokuponger i händerna för att ge en anvisning om den kvinnliga jubilarens fritidsintresse. Från en annan brevskrivare kom ett foto av en kvinnlig docka i naturlig storlek, utsågad ur en spånplatta och iförd svarta underkläder och pärlhalsband och med blågula flaggor instoppade i behån. Den skulle karakterisera en kvinnlig trettioåring som arbetade som dagmamma(!). Brevskrivaren tillade att en bonde brukade få en docka i blåställ och stövlar, en lokalvårdare en docka utrustad med hink och svabb och så vidare.

Brev om liknande dockor kom också från Roslagen och Bergslagen. När en flicka på Raggarön i Östhammars skärgård nyligen fyllde trettio år, så stod en stor docka mitt i byn, försedd med matrecept, skurhink, borste och skurtrasa för att beskriva jubilarens vardag. En man i Riddarhyttan, Västmanland, berättade att en kvinna i hans hemby fyllde femtio år hösten 1992. En halv kilometer från avtagsvägen till hennes hus fanns en skylt på vilken hennes namn och "500 meter" hade textats. Vid själva avtagsvägen fanns en docka i naturlig storlek som var placerad på en toalettstol.

En kvinnlig radiolyssnare bosatt i Ulvshyttan utanför Borlänge skrev:

I Dalarna är det ganska allmänt sedan ungefär 10–15 år tillbaka att rigga upp naturstora dockor längs landsvägarna för att meddela något slags firande (födelsedagar, även ojämna, möhippor eller barndop). Man skriver även med vit färg och meterstora bokstäver tvärs över vägbanan att en fest skall gå

av stapeln. Dockorna kan vara mycket stora och uppriggade på flera meter höga ställningar, men även småbarnsdockor förekommer. När de är placerade i dikesrenen kan de förorsaka tvåra inbromsningar. Verkligt trafikfarligt, skulle jag vilja påstå.

Breven till "Folkminnen" visar att seden att placera ut stora dockor utanför (eller i närheten av) festföremålets hus i dag främst förekommer i samband med trettioårsfirande och andra festligheter inom samma åldersgrupp. Men vi möter den också i förbindelse med femtioårsfirande. Några äldre radiolyssnare påminde sig att det för ett halvsekel sedan och ännu längre tillbaka förekom att ungdomar uppvaktade varandra på namnsdagen med halmfyllda dockor, som natten före placerades lutade mot festföremålets hus. Dockans uppgift var inte att karakterisera namnsdagsbarnet utan att föreställa en "fästman" eller "fästmö". Om namnsdagsbarnet var en flicka, hade dockan därför manskläder och vice versa.

Denna namnsdagssed finns väl dokumenterad i svaren på Nordiska museets frågelista "Namnsdags- och födelsedagsfirande". Den förefaller ha varit spridd över stora delar av Sverige under senare delen av 1800-talet och förra delen av vårt århundrade. En bit in på 1900-talet avlöstes namnsdagsfirandet på många håll av födelsedagsfirande, och då kunde ogifta unga kvinnor och män begåvas med en "fästman" eller "fästmö" på födelsedagen i stället.

I boken "Jag gratulerar" skriver Karin Johansson: "På Gotland tycks födelsedagen tidigare än på fastlandet ha kommit att spela en viss roll i allmogens festkalender och givit upphov till en fast utformad tradition." (Johansson 1973, s. 90). En rad uppteckningar i Nordiska museets arkiv visar att ett av de fasta inslagen i denna tradition var att födelsedagsbarnet uppvaktades med en stor docka. Dockorna som i våra dagar ställs utanför trettioårsfirande gotlänningars hus kan alltså placeras in i en obruten tradition som går att följa mer än hundra år tillbaka i tiden.

David Ahlqvist, Ljugarn, upptecknade 1939 följande efter sin mor: "Både i Boge /1880/ och Ardre, i Ardre ända till för några år sedan, brukade ungdomen göra 'gubbar' och 'källingar' som ställdes utanför dörren hos den som skulle uppvaktas. Var det en pojke som fyllde år fick han en 'källing' och var det en flicka så fick hon en 'gubbe'. Figuren gjordes av käppar, halm och gamla kläder och fick ibland en korg på armen där man lade presenter,

På Gotland har traditionen med uppstoppade dockor vid jämna födelsedagar förekommit längre än i övriga Sverige. Den övre figuren var uppställd på Endrevägen i Visby. Den nedre stod vid en lyktstolpe i vägkorsningen Häggvägen-Endrevägen. Foto Märta Perlinge 1992.

godsaker eller skämtartiklar. Oftast följde en skrivelse med som figuren höll i ena 'handen'. Vanligtvis innehöll den en strof av skämtsamt art." (EU 14 564)

Oftast var det ungdomar som roade sig med detta, men i uppteckningarna nämns också tillfällen då femtioåringar fått en docka till födelsedagen (t.ex. 1930 i Hellvi, EU 50 455).

En kvinna i Hagfors berättade i november 1992 i ett brev till "Folkminnen" om stora dockor av delvis annat slag. Hennes brev ger exempel på flera olika former av femtioårsfirande som hon har iakttagit i sin del av Värmland:

Dockor hängs ofta upp i trafikdelare och i vägkorsningar med skyltar om inbjudan till någon jubilar, antingen till hemmet eller någon lokal. Man uppmanas ta med sig presenter och i en del fall även dryckjom. Dessa skyltar gäller i regel karlar som fyller jämna år, 50 år och neråt. Ytterst sällan ser man nån kvinna uppvaktas på detta sätt.

En del kan även uppvaktas med dockor och "presenter" som anknyter till personen. I vårt villaområde har man uppvaktat på olika sätt: sålunda fick en femtioåring en älg i naturlig storlek, gjord av spjälor och wellpapp men med ett riktigt älghorn. En annan "skytt" fick en jägare på pass med bössa och hare. En som inte var sportig av sig fick en docka ligande på en pinnsoffa. En fick en roddbåt med en docka som satt och metade. Det var naturligtvis en storfiskare.

Till en annan granne var vägen kantad med mindre höns, gjorda av plywood och vackert målade. På tomten utanför entrén stod en stor höna, en meter hög och andra mått i proportion. Det förbryllade oss mycket. Men så fick vi reda på att jubilaren kom från en by, vars innevånare kallades för höns av dem som bodde i byarna runtomkring.

Sedan brevet hade lästs upp i radio rapporterade flera lyssnare att de hade sett stora tredimensionella avbildningar av djur utanför ett hus där någon firade ett jämnt antal år. I Gärnsnäs i Skåne uppvaktades en dam som föder upp dalmatinerhundar av grannarna med en jättelik papier-maché-dalmatiner på gårdsplanen. Enligt lokaltidningen mätte den 2,5 meter i mankhöjd.

Ett vanligt sätt att tillkännage att någon fyller femtio år är det som en manlig radiolyssnare i Malmö berättade om i november 1992 i ett brev till "Folkminnen":

På Söderkullagatan här i Malmö har man sedan i varje fall i våras utanför ett av husen kunnat läsa följande i vita halvmeterhøga bokstäver på körbanan intill trottoarkanten:

ULLA
50 ÅR
TUTA

I går eftermiddag såg jag ett liknande budskap under en cykeltur genom ett villaområde:

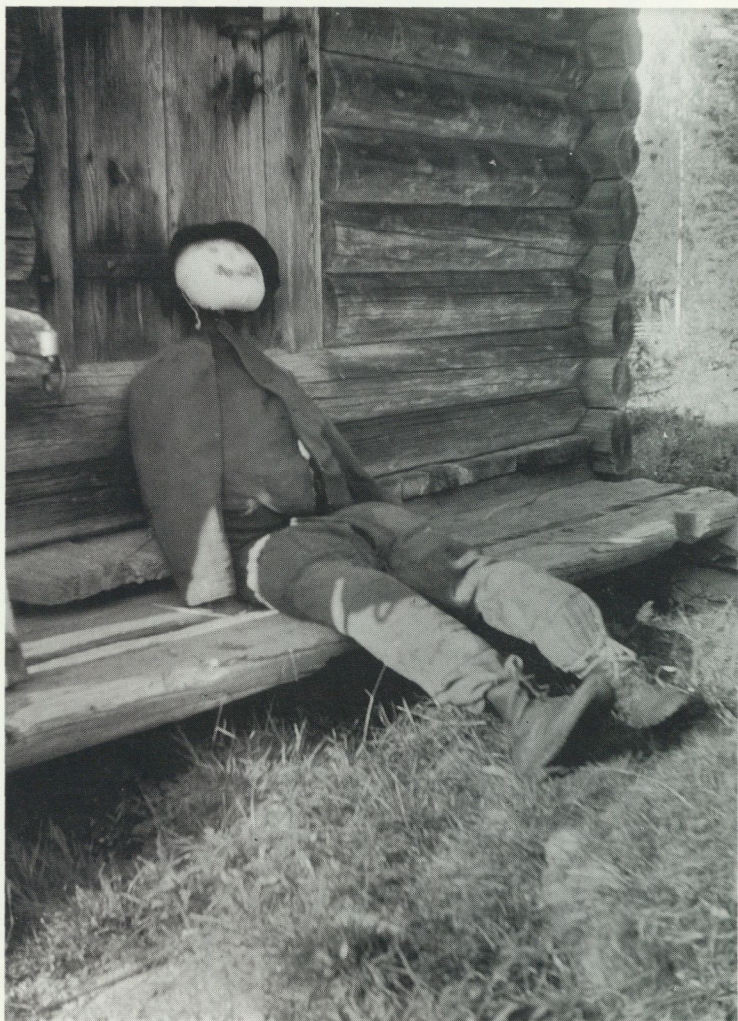
NYGIFTA
TUTA

Också här var det målat i vitt direkt på gatan, dock med något lägre bokstäver än i Söderkulla. De senaste åren har man här och var i stan påträffat information av detta slag. Det har då gällt födelsedagar och nygifta.

När min syster och jag diskuterade nya former av femtioårsupp-vaktning berättade hon att en av hennes bekanta, en kvinna med ett akademiskt yrke, bosatt i Enskede, uppvaktades omkring 1990 mitt i natten av sina arbetskamrater. De kom till hennes bostad och skrev med vetemjöl på gatan GUNILLA 50 ÅR, samtidigt som de avfyra de något slags salut. Femtioåringen hade i förväg meddelat att hon inte hade lust att ställa till med bjudning mitt i natten, så hon skålade från ett fönster med gratulanterna som hade korkat upp champagneflaskor.

Min svägerska, vars syster är gift med en lantbrukare i Småland, hade hört systemen berätta att det har blivit populärt med olika former av *practical jokes* med syfte att locka främlingar till födelsedagsfirarens hus. En fyrtioåring hade till exempel fått besök av en ström bilburna främlingar som läst en skylt vid vägen: GRISKÖTT BILLIGT. 5 KR KILOT.

Vad är det som får alla dessa figurer och skyltar att verka karnevalsartade, till skillnad från femtioårsfirandets etablerade rekvisita som en hissad flagga eller en äreport av björklöv? I båda fallen är det fråga om att kungöra att en fest firas. Men medan flaggan och björklöven uppfattas som vackra, stämningsfulla och högtidliga inslag i firandet för dockorna och skyltarna in ett element av lek och upptåg. Inte sällan kännetecknas de av en komik som inte väjer för det låga och kroppsliga. En annan skillnad är att flaggan och björklöven bara upplyser om att det firas en fest

men inte röjer något om festföremålet eller festens art. Dockorna och skyltarna innehåller mycket mera information till de människor som befinner sig utanför kretsen av släktingar och vänner. Festen övergår från att vara en privat angelägenhet till något som gäller hela lokalsamhället. I flera av exemplen härövan dras de tillfälligt passerande in i festandet, till exempel när de tutar med bilhornet eller luras att besöka platsen för festen.

Namnsdagsseden att placera en docka utanför festföremålets bostad har övergått till att bli födelsedagssed. Dockan längst till vänster är en "fästman" till en ung kvinna i Mora, Dalarna, på hennes namnsdag.

Foto Arne Modén 1934.

Också dockan till höger i kvinnokläder är en skämtsam namnsdagsgåva, en "junta", till en man i Alfta, Hälsingland. Foto Arne Modén 1939.

Dockan under som överraskade en man i Leksand, Dalarna, är däremot gjord till en födelsedagsgåva. Foto Sune Björklöf 1961.

NATTLIG UPPVAKTNING AV UTKLÄDDA GRATULANTER

I den karnevalsaktiga festen söker deltagarna finna maximala kontraster till vardagen. Firandet förläggs till natten, och man byter identitet med hjälp av masker: män förvandlar sig till kvinnor, ungdomar till åldringar och vice versa. Det är handlingar som förutsätter att de inblandade har förtroende för varandra. Den danske folkloristen Carsten Bregenhøj, som har analyserat nutida kalendariska maskeringsskick, har funnit att de är vanligast i lokalsamhällen där alla känner varandra (Bregenhøj 1974).

Nattlig uppvaktning av maskerade gratulanter i samband med fyrtio- och femtioårsfirande är särskilt vanlig i Gästrikland och Hälsingland. En kvinnlig radiolyssnare skrev i november 1992 till "Folkminnen" och berättade om hur hon själv hade blivit firad på sin fyrtioårsdag:

Jag bor i Gnarp i norra Hälsingland. Här är det väldigt vanligt att man vid födelsedagar sätter upp en skylt vid vägen. Någon enstaka gång har jag också sett en uppstoppad docka.

Det är också vanligt att man klär ut sig. Man går till födelsedagsbarnet vid midnatt. Jag blev själv föremål för en sådan uppvaktning när jag fyllde fyrtio för några år sedan. Det började med att "dom" gnisslade på fönsterrutorna med frigolit och smällde bomber. När jag öppnade dörren stod det cirka ett dussin spöken ute på gården. Jag försökte prata med dem, men något svar fick jag inte. En egendomlig och lite skrämmande upplevelse. Sedan skulle jag gissa vilka de var. Det tog en bra stund. Nidgåvan till mig var en massa gamla tidningar. Min uppvaktning var fantastisk, för de hade med sig både mat och dryck. (Plus presenter, förstås, och en lång hopdiktad visa.) Det är ett mycket trevligt minne för mig.

Jag har även varit med och uppvaktat andra på liknande sätt. Med till exempel torra och möjliga gamla bröd- och ostkanter och tårtor som inte går att skära, eftersom de består av skumgummi. Det är roligast att uppvakta och vara utklädd, tycker jag, även om det kan bli nog så svettigt när gissningen tar lång tid.

Innan jag flyttade hit upp hade jag aldrig hört talas om den här traditionen.

Anders Boustedt, som är tekniker på Sveriges Radio och har spelat in många "Folkminnen", berättade i november 1992 om en likartad nattlig födelsedagsuppvaktning i västra Gästrikland:

En kusin till min fru bor på fädernegården i byn Hästbo utanför Torsåker. När han fyllde femtio år i april väcktes han mitt i natten av fem gevärsskott. När han gick upp och öppnade dörren stod en skara gratulanter där maskerade till oigenkännlighet med köpmasker för ansiktet. Ingen sa ett ord. De blev inbjudna och överlämnade sina presenter som bara bestod av pinnar och annat skräp. Han var tvungen att lista ut vilka de var med ledning av deras händer, kroppsstorlek och annat. Det tog säkert en timme. Först när alla var avslöjade lämnade de fram de riktiga femtioårspresenterna. Sen bjöds de på förplågnad och stannade kvar till framemot 4 på morgonen. Några timmar senare kom de första morgongratanterna, så det blev inte många timmars sömn för honom den natten.

En kvinna som bor i Stockholm men har sina rötter i Söderhamnstrakten i Hälsingland skrev till "Folkminnen" och berättade att hon för några år sedan, natten före femtioårsdagen, låg och sov i sin säng när rummet fylldes av varelser utstyrda till oigenkännlighet. Eftersom hon var totalt oförberedd på besök drabbades hon först av en lätt hysterisk black-out. När förvirringen lagt sig förstod hon att det var vännerna i Hälsingland som rest ner till Stockholm för att överraska henne.

En skildring av de nattliga utklädselupptågen vid femtioårsdagar finns också i Ann-Kristin Ekmans doktorsavhandling i socialantropologi, "Community, carnival och campaign", som är en studie av hur samhörigheten mellan invånarna i Alfta i Hälsingland har byggts upp genom ett nätverk av relationer. När hon kom dit blev hon överraskad av den stora betydelse som maskeringsupptågen har: förutom de vuxnas utklädsel på jämna födelsedagar går barn omkring utklädda till fettisdagsgubbar under fastlagen. Hon kunde konstatera att det inte var släktingar utan grannar och arbetskamrater som stod för överraskningarna i femtioårsfirandet. Slakten tillhör privatsfären, dess firande syns inte lika mycket utåt. Ann-Kristin Ekman tolkar utklädselupptågen som uttryck för en jämlikhetsideologi: alla firas på samma sätt oberoende av status (Ekman 1991, s. 87).

Maskeringsupptågen vid femtioårsdagar i Hälsingland och Gästrikland är en ny sed, vanligare i dag än för en mansålder sedan. Den har lånat element från andra maskeringsupptåg vid kalenderdagar och bröllop. I Hälsingland finns sedan 1800-talet ett

I Alfta i Hälsingland är det vanligt att femtioåringar upp-vaktas av utklädda arbetskam-rater. Här har Elsie Boström fått besök mitt i natten. Efter demaskeringen bjuds gästerna på förplägnad. Foto Valle Boström 1983.

inslag i bröllopsfirandet som fortfarande lever i högönsklig väl-måga: att ungdomar i grannskapet, som inte är så nära släkt eller vänner med brudparet att de blivit inbjudna, kommer utklädda till bröllopsgården på kvällen. De säger ingenting, och brudparet måste försöka lista ut vilka som gömmer sig bakom förklädnaderna. De kallas "knutare", och jag har i ett annat sammanhang föreslagit att det är seden att gå runt utklädd på tjugondag Knut, att "gå knutgubbe", som i Hälsingland har överförts till bröllopsfirandet (af Klintberg 1991, s. 72 ff). Sannolikt är det dessa upp-tåg, tidigare en typisk ungdomstradition, som har fått följa med sina utövare in i medelåldern.

Breven till "Folkminnen" om nattliga utklädda födelsedagsföl-jen kom från flera landskap än Hälsingland och Gästrikland. En kvinnlig radiolyssnare bosatt utanför Säffle på Värmlandsnäs skrev i november 1992:

Om någon här fyller fyrtio-femtio år så samlas vänner och grannar och klär ut sig. Under sång, skrål och skrän uppsö-ker de jubilarens hem. Inkomna blir de knäpptysta, och så får han som blir uppvaktad ett styvt jobb med att på figur och åthävor söka identifiera alla som uppvaktar. Det kan ta lång tid, men det är mycket roligt. "Gänget" kommer vid midnatt, och då alla är igenkända blir det alltid en pratstund kring förplägnad. Här på Värmlandsnäs är inte seden mer än cirka tjugo år gammal.

De senaste fem åren har också seden att tillverka en gubbe/gumma fylld med halm dykt upp. Denna placeras under natten på lämpligt ställe hos födelsedagsbarnet och sitter/står kvar flera dagar efteråt.

Då en av mina söner blev uppvaktad förde "gänget" med sig en jättestor kartong som de satte ner på golvet. Då alla var identifierade saknades ändå en som borde varit med. "Var är Staffan?" – och så öppnades kartongen och en mycket svet-tig Staffan kröp ut.

Min medredaktör i "Folkminnen" Christina Mattsson är född och uppvuxen i Jämtland, och det händer att breven är adresserade till henne och avfattade på jämtmål. Till exempel detta, avsänt av en kvinnlig radiolyssnare:

Måste lägga mej i ert prat om stora dockor. I Bjäärm (Bjärme) när je va e litta töus var de mycke pyssel o hyss att stoppa

halm i karlkläder, en stor morot skymtade i gylfen o hatt på huvet. Han lutades mot dörrposten hos nån gammalstårsa som fyllde år.

Det var för ca 60 år sen. Nu klär de ut sej o går till födelsedagsbarnet på natten före, så det blir ett himla hålligång. När min brorson Erland fyllde 40 år, vad det var för ett liv o kiv! Alla var utklädda till havande kvinnor o beskyllde Erland för faderskapet. Det var så att hans fru var långt på väg med andra barnet. Så går det till i busken nu för tiden.

Det är upplysande att sammanställa dessa skildringar med svaren på Nordiska museets frågelista "Namnsdags- och födelsedagsfirande". Där finner man att nattliga utklädselupptåg var vanliga i förbindelse med namnsdagar under vårt sekels första tre decennier. Särskilt i Dalarna var seden att fira Anders (30/11) och Anna (9/12) på detta sätt mycket utbredd. De tidigaste uppgifterna om liknande upptåg vid födelsedagar gäller alla ungdomar. Uppgifter om nattlig födelsedagsuppvaktning av personer äldre än fyrtio år är sällsynta. Geografiskt fördelar sig beläggen på de norrländska landskapen och Bergslagen med utlöpare ner till Sörmland samt Småland.

Karin Johansson konstaterar i "Jag gratulerar" att nattliga upptåg av utklädda ungdomar vid namnsdagar har haft sin största utbredning i mellersta och norra Sverige. Utbredningsområdet sammanfaller i stort sett med utbredningsområdet för nattfrieriseden i vårt land, som också är det område där ekonomin förr var baserad på fåboddrift (Johansson 1973, s. 60). Breven till "Folkminnen" vittnar om hur detta område, som i socialt hänseende varit mera egalitärt, mindre skiktat än södra Sverige, har behållit de nattliga maskeringsupptågen. Skillnaden mot förr är bara att åldern på dem som uppvaktas har stigit. Det som förr var ungdomskultur inbegriper i våra dagar även femtioåringar.

NATTLIG SALUT MED DYNAMIT

Flera av de nattliga uppvaktningar som har beskrivits på de föregående sidorna följde en fast ritual, som inleddes med gevärssalut. Men nattlig salut har också förekommit i delar av Sverige där man inte har klätt ut sig, liksom utklädsel har förekommit utan någon inledande salut.

I sin redogörelse för maskeringsupptågen i Alfta återger Ann-Kristin Ekman en intervju med en medelålders man, som berättar att hans far uppvaktades med dynamitsalut på sin femtioårsdag. Det var hans arbetskamrater som kom tidigt på morgonen och sprängde dynamitladdningar så att fönstren skakade. Ingen av dem var utklädd. När han själv fyllde femtio förekom ingen dynamitsalut. Då hade seden att komma utklädd blivit vanlig, även om han själv inte hade uppvaktats på detta sätt (Ekman 1991, s. 87).

Att saluten med dynamitskott var vanligare en och två generationer tillbaka i tiden än i dag bekräftas av breven till "Folkminnen". Brevskrivare bosatta i norra Uppland och sydvästra Dalarna skildrar livfullt hur män som fyllde jämna år väcktes tidigt på morgonen av våldsamma dynamitsmällor. Ett av breven är skrivet av författaren Erik Gamby och har litteraturhistoriskt intresse:

Den 14 juni 1957 fyllde författaren Jan Fridegård 60 år. Han var då bosatt i Uppsala men hade på 1940-talet som sommarbostad köpt torpet Svinktorp på ön Gräsö i Roslagen utanför Öregrund och han beslöt att fira födelsedagen där. Jag hade i anledning av 60-årsdagen redigerat och utgivit en vänbok till Jan, och på förmiddagen reste jag och min hustru till Gräsö för att uppvakta jubilaren. Vi mottogs av en mycket trött och utvakad Fridegård, som berättade att han och familjen klockan 12 på natten hade väckts av ett fruktansvärt dynamitskott, som omtänksamma grannar hade avfyrat i närheten av sommarstugan för att hylla den populäre författaren. Jan Fridegård var personligen mycket intresserad av gamla uppländska seder och bruk, men om sedvänjorna i Roslagen var han mindre bevandrad. När skottet brann av var han följaktligen oförberedd och blev mycket förskräckt. Det dröjde ett tag innan han förstod att det var fråga om en hyllning. Han och familjen fick sen inte en blund i ögonen den natten.

Att skjuta salut är en hedersbevisning med militärt ursprung som har förekommit i Sverige åtminstone sedan 1700-talet. Välkända exempel är kanonsaluten för att hylla kungligheter på deras födelsedagar eller för att tillkännage en tillökning i den kungliga familjen. När seden dyker upp i samband med femtioårsfirandet är dess karaktär en annan än den ursprungliga: det strama, officiella har ersatts av det karnevalsaktigt uppsluppna. Saluten skjuts under natten eller de tidiga morgontimmarna, då ingen förväntar sig den, och de som avlossar skotten är gömda.

När Åke Andersson, Frändefors i Dalsland, fyllde femtio år väcktes han mitt i natten av salut och skrån från ladugårdsbacken. De maskerade gratulanterna släpps in, och födelsedagsbarnet får ta händerna till hjälp för att kunna avslöja vilka de är. Foto Lars-Göran Carlsson 1992.

Ett tidigt belägg för att också vanligt folk har hyllats med salut är en notis från Hudiksvall den 11 juli 1801. I magistratens protokoll från detta datum läser man: "Beslöts att till förekommande af eldsvåda, icke något skjutande med Canoner å namnsdagar må hädanefter på gårdar eller gator inom staden, vid 3 Rd 16 sk vite, öfvas; varom i morgon från stadens kyrkas predikstol kungöras skulle" (KU 3).

Svaren på Nordiska museets frågelista 167 visar att nattlig salut vid namnsdagar förekom i Hälsingland ännu 1939. Ett fotografi från detta år av en namnsdagsdocka, en "junta", i kvinnokläder åtföljs av informationen att det på Arne-dagens morgon sköts salut med dynamit under namnsdagsbarnets fönster. Då vederbörande rusade ut, låg "juntan" utanför dörren med ett gratulationsbrev i handen (EU 15 646).

De övriga svaren på frågelistan berättar emellertid om dynamitsalut vid jämna födelsedagar, särskilt femtioårsdagar. De allra flesta uppgifterna kommer från norra Uppland, inte minst från öarna i norra Roslagen. Nordiska museets ordsmeddelare Erik H. Hellman berättade 1958 om traditionen i Älvkarleby: "Redan i tidig morgonstund sköts salut, i regel med dynamit, lika många skott som föremålet fyllde årtionden, t.ex. fem skott för 50 år, sex skott för 60 år osv. Det kunde vara rätt kraftiga skott med en till tre gubbar i varje, sista skottet kraftigast." (EU 50 207)

Andra uppgifter om dynamitsalut i frågelistmaterialet kommer från Västmanland, Dalarna, de norrländska kustlandskapen och Lappland. Från Alnö i Medelpad berättar Arvid Edblad 1958:

Nu kommer de och gratulerar 50-åringen klockan 12 på natten. Då är de utklädda, damerna liksom herrarna, i 1800-talskläder, långa kjolar och gamla hattar och allt möjligt gammalt de kan få på sig. Då sjunger dom "Ja må han leva i hundra år" och under tiden smäller fem skott dynamit, ett skott för varje årtionde. Så blir dom bjuden på ett vinglas eller dylikt. Sedan kommer kalaset en vecka eller fjorton dagar efteråt, då blir det kaffe och mat och sprit. – Det var ett 50-årsfirande här i min hemtrakt för några år sedan, 1947. Då var det en kraftig salut. Det gick 40 glastrutor, men dem fick ju de firande betala, så att det blev ett dyrt kalas för dem som var med. (EU 50 200)

Söderut har det inte varit lika vanligt att skjuta salut, men frågelistmaterialet innehåller uppgifter från Södermanland och Got-

land. En ordsmeddelare på Gotland berättar att femtioårsfirandet satte i gång efter 1925 med salut tidigt på morgonen, ett skott för varje tiotal år. Det gällde bara männen; för kvinnor smällde man med uppblåsta papperspåsar (EU 50 455).

Salut med dynamitgubbar var en riskfylld form av uppvaktning. I mitt material finns inte bara uppgifter om krossade fönsterrutor utan också om firare som förlorat en hand eller blivit lemlästade på annat sätt. Säkert är det olyckor i förbindelse med dynamitsalut som har lett till att saluten sedan flera årtionden allt oftare skjuts med gevär.

SKÄMTSAMMA GÅVOR: GRISKULTINGAR, HÖNS OCH ANDRA LEVANDE DJUR

Ett karnevalsaktigt inslag i femtioårsfirandet är naturligtvis överlämnandet av skämtsamma gåvor. De konventionella femtioårspresenterna är valda för att man vet att jubilaren önskar sig dem eller för att de svarar mot hans intressen. Skämtgåvans viktigaste funktion är att skapa överraskning och skratt. Det är burleskeriet och uppståndelsen vid själva överlämnandet som är det viktiga; vad som sedan händer med gåvan är av underordnad betydelse.

De stora dockorna av människor och djur som placeras utanför femtioåringens bostad är ju på sätt och vis skämtgåvor, även om de inte överlämnas direkt och lika mycket riktar sig till förbipasserande som till jubilaren. De värdelösa presenter bestående av pinnar, gamla tidningar, brödsmulor och liknande som de maskerade nattliga gästerna har med sig är skämtgåvor från en upp- och-nervänd värld som ska kontrastera mot de riktiga, fina presenterna som kommer efter demaskeringen. Men det finns också exempel på att man i dag överlämnar skämtsamma gåvor av ett alldeles speciellt slag, nämligen levande djur. En kvinnlig radiolyssnare i Ekshärad i Värmland skrev 1992 till "Folkminnen" och berättade:

Här i Ekshärad, mitt i Klarälvsdalen, finns sedan länge seden att grannar eller arbetskamrater kommer och uppvaktar sent på kvällen före födelsedagen, ofta utklädda. Ibland har man med sig blommor och kaffebröd m.m. I vissa kretsar har det varit populärt att som present ha ett levande djur, t.ex. en griskulting, tupp eller kanin. För mottagaren har det kanske blivit ett bekymmer att härbärgera gåvan.

En griskulting nämns också i Ann-Kristin Ekmans Alftastudie som exempel på de skämtgåvor som de maskerade nattliga gästerna överlämnar (Ekman 1991, s. 87).

När jag besökte Nordiska museets bildarkiv för att diskutera illustrationerna till den här artikeln, berättade intendenten Åsa Thorbech att en bekant till hennes man hade fått en höna som present på sin femtioårsdag. Han är holländare, anställd vid dataföretaget Bull, och bodde vid tidpunkten i fråga (mitten av 1980-talet) i Frövi i Örebro län. Mitt i natten kom grannarna och sköt med gevär utanför hans bostad. Sedan uppvaktade de honom med en levande höna, som hade ett snöre bundet om ena benet. I andra ändan av snöret fanns en champagneflaska.

En levande höna förefaller vara en populär skämtgåva till femtioåringar. Min yngre bror har berättat att en femtioåring i hans bekantskapskrets, anställd vid SAAB-Scania i Södertälje, uppvaktades av sina arbetskamrater klockan 1 på natten. En av de presenter de hade med sig var en levande höna. Det bör ha varit någon gång kring 1980–81. En granne till mig, en kvinnlig psykolog, har berättat samma sak från en Stockholmsförort: hennes kollegas man som fyllde femtio omkring 1986–87 fick också en levande höna.

I svaren på den nämnda frågelistan "Namnsdags- och födelsedagsfirande" finns ett exempel på levande djur som skämtsamt födelsedagsgåva. Det upptecknades 1958 av Nils Eriksson och avser förhållanden i södra Lappland, det vill säga en mindre urbaniserad miljö än den som förekommer i uppgifterna från 80-talet:

I Bäcksjö by i n.ö. delen av Vilhelmina förekom åtminstone på 1920-talet firandet av både namnsdagar och födelsedagar. Byborna kunde då skänka en get eller ett får till den, som de skulle uppvakta. De kunde också hänga presenter på djuret.

Nils Eriksson erinrar sig en uppvaktning av en trettio- eller fyrtioåring:

De hade då tagit med sig en gumse, som de lät bära en del presenter bestående av kaffepåsar, socker och kaffebröd, så att han skulle kunna bjuda de uppvaktande på kaffe. De ledde fåret in i hans sängkammare och släppte det där. En del av de uppvaktande var utklädda. En karl hade klätt ut sig till kvinna.

SAMMANFATTNING

Det typiska för karnevalen är att vardagens hierarkier tillfälligt är upphävida och att deltagarna kan uppleva en befrielse från den rådande ordningen (Bachtin 1986, s. 19 ff). Det borgerliga femtioårsfirande som utvecklades under 1800-talets senare del var minst av allt karnevalsaktigt. I stället för att upphäva några hierarkier speglade det mycket tydligt jubilarens karriär och sociala position. Det hade inte heller karnevalens utåtriktade prägel utan en mera privat karaktär.

Ännu i dag följer de flesta femtioårsfester i stora drag mönstret för det borgerliga firandet. Men inte alla. Jag har i den här uppsatsen velat visa att karnevalsaktiga drag i firandet har blivit allt vanligare. Vi kan tala om en folklig motrörelse till den dominerande utformningen.

I dag förekommer på många håll i Sverige stora dockor eller skyltar som informerar förbipasserande om att någon fyller femtio eller något annat jämnt årtal. Femtioåringar riskerar att bli uppvaktade mitt i natten, först med gevärssalut och sedan av maskerade gratulanter vilkas identitet de måste avslöja. Gratulanterna kan ha med sig skämtsamma gåvor in i jubilarens sovrum, till exempel levande djur.

En jämförelse med äldre namnsdags- och födelsedagsfirande visar att så gott som alla dessa karnevalsaktiga inslag har funnits länge, men i förbindelse med yngre åldersgrupper än femtioåringar. Det visar sig också finnas en kontinuitet i upptågens geografiska utbredning. Fortfarande är de stora födelsedagsdockorna vanligare på Gotland än på fastlandet, fortfarande förekommer den nattliga uppvaktningen av maskerade gratulanter framför allt på landsbygden i mellersta och norra Sverige. När dessa inslag nu dyker upp i femtioårsfirandet, visar de att femtioåringen i dag uppfattas som ungdomligare än vad som var fallet för bara en generation sedan.